

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Василь МИХАЛЬЧУК (Франція, Париж)

Вбивство С. Петлюри

Зазнавши ряд відчутних поразок у боях з кількісно переважаючими частинами Червоної армії, направленими Леніним в Україну для придушення національно-визвольних змагань, залишки армії Української Народної Республіки були змушені перейти на територію Польщі, де потрапили до різних таборів для інтернованих. Лише через певний час їх звільнили з таборів і дозволили жити у Польщі або в сусідніх країнах за їх вибором і відповідно до фінансових можливостей.

Голова Директорії і головний отаман війська УНР Симон Петлюра деякий час перебував у Тарнові і Варшаві, а коли йому стало відомо, що московські шпиги почали проникати у його близьке оточення, разом з Вячеславом Прокоповичем, тодішнім прем'єр-міністром уряду УНР, 31 грудня 1923 р. виїхав з Польщі. Вони мали візу на перебування у Франції, але прагнули засекретити свій маршрут, щоб уникнути переслідування різних "зацікавлених" розвідувальних агентур. Подорож Петлюри і Прокоповича проходила через Чехословаччину, Австрію, Угорщину і Швейцарію. Найдовше вони були у Швейцарії і приїхали до Парижа лише у другій половині жовтня 1924 р.

Своє перебування у столиці Франції Симон Петлюра особливо не афішував, хоч визвольної боротьби там не припинив, замінивши лише бойову зброю на гостре слово публіциста. З допомогою вірних друзів йому вдається заснувати у Парижі тижневик "Тризуб", який проіснував до окупації Франції гітлерівською Німеччиною, коли він самоліквідувався. Цей журнал відіграв важливу роль у консолідації культурних і політичних сил української еміграції.

Петлюра брав активну участь у написанні та редагуванні багатьох матеріалів для часопису. Він готував і публікував під різними псевдонімами цікаві огляди політичних подій, насамперед в Україні, показував їх значення і питому вагу для розвитку світового процесу. Цей новий вид його боротьби з більшовицьким режимом виявився небезпечнішим для Москви, ніж збройна боротьба. Небезпеку більшовики вбачали в силі слова Петлюри і саме проти нього спрямували всі зусилля.

З допомогою своїх агентів Москва завербовує Самуїла Шварцбарда, який 25 травня 1926 р. о 14 годині 10 хвилин пострілами з револьвера на вулиці Расін у Латинському кварталі Парижа вбиває Симона Петлюру.

Вбивця діяв швидко, вправно і холоднокровно. Ніхто з перехожих не встиг йому перешкодити. А коли збіглися люди і були готові, напевне, лінчувати злочинця, з'явився вуличний поліцейський, заарештував Шварцбарда і доставив до найближчого участку.

Слідство розпочалося 2 червня і велося до літніх вакацій, потім восени продовжувалось і закінчилось лише на початку 1927 р. Його матеріали були передані до прокуратури дещо пізніше, бо адвокати Ольги й Олександра Петлюри, полковника армії УНР і брата головного отамана, наполягали на ознайомленні слідчих органів із свідченнями генерала Миколи Шаповала, Елія Добковського та Михайла Володіна. Нарешті, в квітні 1927 р. ця справа потрапила до прокурора.

Таким чином, слідство тривало неповних 9 місяців, але в ході його не було встановлено ряд важливих обставин, що стосувалися вбивства, про що цілком слушно сказав генеральний адвокат на судовому процесі. В липні був готовий обвинувальний акт, а суд призначений на 18 жовтня 1927 р. у палаті паризького трибуналу.

Процес над вбивцею Шварцбардом з 12 присяжними суддями розпочався у цей день і мав тривати довго, оскільки було багато свідків з обох сторін. Захищав вбивцю відомий у Парижі адвокат Анрі Торес. Саме завдяки його намаганням суд над злочинцем невдовзі перетворився на публічний процес над винуватцями погромів євреїв в Україні. Ці погроми, як відомо, були найбільш чорною плямою у визвольній боротьбі українського народу за вільне життя, і від них постраждали не тільки євреї, а ще більше — українці. Ці криваві й безглузді злочини чинили денікінці, червоноармійці й різні з'єднання анархічних отаманчиків, які воювали а армією УНР, Денікіним та більшовиками. Основним гаслом анархістів було: "грабуї награвоване!", і вони безжалісно грабували і вбивали, причому не в останню чергу, євреїв.

І хоча Петлюра рішуче засуджував єврейські погроми і доклав чимало зусиль для їх припинення, більшовицька пропаганда всіляко звинувачувала саме його в організації таких злочинів. Його ж заклики до найвідоміших євреїв у світі, а згодом — до єврейських громадських організацій створити спеціальні комітети для з'ясування справжніх винуватців погромів в Україні не були почуті. Під впливом московської агітації світова єврейська громадськість звинувачувала у вчиненні таких злочинів лише Петлюру.

Тому не дивно, що на паризькому процесі завдяки хитрій тактиці Тореса дебати точилися не навколо питання про вчинений злочин та його виконавця, а в основному про погроми в Україні. З огляду на те, що Шварцбард відразу заявив, що мстив за погроми, на процесі стали розглядати перебіг погромів і звалювати всю відповідальність за них на Петлюру. Процес почав розриватися на користь вбивці.

Після сьомого засідання суду 25 жовтня Анрі Торес, відчуваючи, що процес він практично виграв, і побоюючись, щоб наступні засідання не принесли якихось небажаних для нього несподіванок, "великодушно" запропонував своїм колегам, адвокатам цивільної сторони Кампінчі і Вільм припинити допит свідків. Не розпізнавши справжніх намірів Тореса і не порадившись зі своїми клієнтами — Ольгою і Олександром Петлюрою, адвокат Кампінчі пропозицію Тореса прийняв. Наступного дня почалися виступи адвокатів, а ще через день французький суд виправдав Шварцбарда.

Перед неупередженим читачем постає закономірне запитання: як міг суд виправдати вбивцю голови Директорії? Відповідь на нього дамо трохи далі.

Для українців західної діаспори перебіг процесу і його наслідки були карикатурою на процесуальну судову практику над кримінальним злочинцем. Вони вважають, що цей процес не може увійти до історії без його нового розгляду у тій самій Палаті Справедливості в Парижі і у тому самому залі. Очевидно, в ході перегляду справи 1927 р. не будуть брати участь ті ж особи. Та не про них ідеться, а про сам процес, про усунення несправедливості перед світовою громадськістю.

А як розглядає це питання в сучасній Україні людина, яка про даний суд знає дуже мало та й у вельми викривленому світлі? Адже протягом багатьох десятиліть радянська пропаганда фальсифікувала історію УНР і всіляко паплюжила всіх її провідних діячів. Лише за згадки про Симона Петлюру в позитивному плані в СРСР судили й розстрілювали, а слово "петлюрівщина" було синонімом крайнього політичного банкрутства. За таких умов люди відвикли цікавитися своїм минулим. Радянська пропа-

ганда, здавалося, досягла поставленої перед нею мети. Прикладом подібних антинаукових статей може бути надрукована у березневому числі "Українського історичного журналу" за 1990 р. стаття І. С. Хміль "Петлюра і петлюрівщина".

Автор сумлінно використав цитати з різних творів, головним чином з праць В. Винниченка, який зрадив Директорію УНР у найскладніший для неї час, а потім подався до Москви. Вирвавши їх із загального контексту, Хміль таким чином побудував свою тезу про "антигероя" Петлюру і "горезвісну", за московською термінологією, петлюрівщину.

Заощадимо час читача і не будемо переповідати зміст статті Хміль. Він свідчить, що Хміль не бачив і не читав судових матеріалів. Він навіть не завдав собі клопоту, щоб перевірити дати засідань суду присяжних, не ознайомився з актом оскарження, ні з перебігом судових засідань. Хміль, очевидно, не знає, що Шварцбард був не махновцем, а червоногвардійцем, мабуть, членом каральних спецгруп.

16 вересня того ж року в "Радянській Україні" була опублікована велика стаття філософа Олександра Войцехівського "Симон Петлюра: міфи і реальність".

Автор змальовує в першу чергу жах єврейських погромів, відповідальність за які він, як й інші радянські науковці, покладає на Симона Петлюру. Не будучи істориком і недостатньо розбираючись у складних подіях 1917—1920 рр, він їх перекручує і коментує на свій лад, з позицій діалектичного матеріалізму. Зрештою, Войцехівський вводить читача в таку плутанину, вийти з якої справді нелегко.

Твердження про відповідальність Петлюри за погроми в Україні Войцехівський підкріплює матеріалами "розслідування" француза Бернара Лекаша, який побував в Україні після вбивства головного отамана з метою вивчення справи про погроми. Але автор статті в "Радянській Україні" приховує від читача, що Лекаша направили в Україну прибічники Шварцбарда.

Багато місця відводить Войцехівський критиці договору Петлюри з Пилсудським, підписаного в квітні 1920 р., посилаючись при цьому на С. Шелухіна. Дійсно, договір УНР з Польщею був свого часу об'єктом ґрунтовної критики. З позицій далекого від тих подій обивателя ця критика була цілком виправданою. Проте, якщо врахувати реальне тодішнє становище УНР, дії Петлюри були правильними. Інша справа, що польська армія в спільній з армією УНР боротьбі проти більшовицького режиму не виконала тієї місії, яка на неї покладалася, що спричинило невдачу антибільшовицького наступу. Про це дуже багато писали емігрантські органи. Даному питанню присвячені окремі публікації, і Войцехівський мав детальніше ознайомитись з усім написаним і не робити поспішних, необґрунтованих висновків.

Проте він цілком слушно наголошує на орієнтації Симона Петлюри на Антанту, хоч висловлює це з типовою більшовицькою іронією. Адже Ленін з Троцьким повністю розраховували на Німеччину, сподіваючись підняти у ній прапор революції, а потім поширити її в усій Європі. З Антантою вони не збиралися мати справу. Натомість Петлюра пов'язував долю України саме з Антантою. Дальший розвиток історичних подій показав, що далекогляднішим був Петлюра, а не Ленін з Троцьким.

Свою статтю Войцехівський закінчує їдкою цитатою, почерпнутою з праці Степану Томашівського "Під колесами історії" (1922 р.). Цікаво, що цією самою цитатою закінчив свою розвідку, опубліковану наступного року, Дмитро Табачник. Але на відміну від Войцехівського Табачник хоч і наводить цитату Томашівського, але водночас вміло відхрещується від нього.

Зазначимо, що загалом аргументація радянської пропаганди є вкрай обмеженою. Якщо один автор переглянув деякі матеріали і подав

свої коментарі до них у відповідній статті, то інші вже не завдають собі клопоту для нового їх розгляду і йдуть проторованим шляхом. Ніхто з них навіть не ознайомився з матеріалами про Петлюру, що зберігаються в київських архівах, ніхто не читав щоденника Сергія Єфремова, який писав про Петлюру, до речі, не будучи його однодумцем: "...Люди, що з ним (Петлюрою. — В. М.) працювали за останніх, найважчих для України часів, кажуть, що це був справжній Державний Муж з умінням поводитись з людьми, обернутись в трудних обставинах, підбадьорити серед бою, виказати особисту кмітливість, що так чарує простих людей. В усякому разі, це була єдина безперечно чесна людина в діях, що їх революція винесла у нас на поверх життя. Грушевський, пожалься Боже, що з його сталося; Винниченко крутиться, мов тріска в ополонці; решта — просто дрібні, нікчемні люди. Один Петлюра стояв на своїй позиції, не похитнувшись..."

В журналі "Україна" в числах за жовтень і листопад 1990 р. була надрукована стаття Олесь Білодіда "Не стримати моря руками". Автор статті — добрий знавець українського Парижа. Він тут працював за контрактом викладачем. Завдяки своїм давнім зв'язкам Білодід мав змогу ознайомитися з деякими судовими матеріалами 1927 р., на основі яких написав згадану статтю. Вона з'явилася саме тоді, коли була можливість об'єктивно розповісти українським читачам про вбивство Петлюри, яке так ретельно приховувало ДПУ—НКВС—КДБ. І Білодід зробив таку спробу, але дуже обережну. Він значно скоротив обвинувальний акт, назвавши витяги з нього "Зізнання вбивці" і "Дозвольте засумніватися", хоча, на нашу думку, доцільно було б опублікувати його повністю. Також з великими скороченнями подав він стенограму засідань суду присяжних і виступи адвокатів Петлюри. Скорочення зроблені таким чином, що у читачів статті Білодіда створюється враження, нібито одні групи українців більше завинили за інших.

На жаль, Білодід приділив недостатню увагу свідченням Миколи Шаповала і Елії Добковського, які, хоч і не були прийняті судом, згодом були надруковані і є цінним історичним матеріалом, в якому показана ганебна роль Москви у підготовці і здійсненні вбивства Петлюри.

Щоправда, час для друківання об'єктивної статті на цю тему тоді ще не настав. Мабуть, тому редакція "України" подала таку примітку перед статтею Білодіда: "Пропонуючи читачам цей ретроспективний репортаж, редакція че мала на меті змалювати портрет Симона Петлюри на повен зріст — це, гадаємо, справа близького майбутнього, оскільки нині значно посилився інтерес до діячів, особи яких донедавна змальовували тільки однією фарбою, — Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Сергія Єфремова, а з давніших — Івана Мазепи, Пилипа Орлика тощо. Спираючись на документи, автор робить спробу об'єктивно змалювати картину суду над убивцею цього українського діяча".

Реакція тих політичних сил, які завжди фальсифікували українську історію, проявилася відразу після появи статті Білодіда. В одному з чисел журналу "Україна" за лютий 1991 р. була вміщена стаття Івана Хміля "Політичні метаморфози Симона Петлюри". При цьому редакція попередила читача: "В числах 41-44 за 1990 рік журнал опублікував ретроспективний репортаж Олесь Білодіда про смерть Симона Петлюри і суд над його вбивцею Самуїлом Шварцбардом. Як було обіцяно, пропонуємо увазі читачів інший варіант... Редакція не вправі вирішувати, який з них ближчий до істини, не твердить, що істина посередині: істина народжується на схрещенні думок, позицій, оцінок".

До такої редакційної зауваги додамо, що істина ніколи не народжується на схрещенні правдивих і брехливих думок! На такому схрещенні можуть з'явитися лише парадокси нерозуміння явищ, людей і подій.

Хміль стає все-таки обережнішим. "Безперечно, — запевняє він читачів, — розправа Шварцбарда з Петлюрою була протиправним актом. То був терористичний акт... Вирок може [винести] тільки уповноважений на те публічний суд, а не якась група людей чи окрема особа". Однак науковець так і не зрозумів суті розвитку історичних подій. У новій статті він не заперечує різних етапів політичного змужніння Петлюри, але докладає багато зусиль для зображення останнього українським антигероєм. Діяльність Петлюри як військового чи політика він оцінює лише негативно тільки тому, що той був патріотом незалежної України і виступав проти московських та українських більшовиків. Хміль не може вибачити Петлюрі його непримиренну боротьбу з червоним імперіалізмом.

Привернула увагу читачів щомісячника "Вітчизна" (№ 9, 1991 р.) стаття Дмитра Табачника "Сім пострілів у Симона Петлюру" з підзаголовком "Нотатки історика про вбивство на паризькій вулиці Расін". у вступі до неї автор зазначив: "...Події минулого, хоч якими б неприємними вони здавались нам сьогодні, — не привід для розпалювання пристрастей, а то більш — ненависті. Ми маємо знати їх, щоб відатись, чому ті або інші процеси в суспільстві йдуть саме так, а не інакше, щоб прогнозувати майбутнє і не помилятися у сьогоднішні.." Автор наголошує, що не обмежеться простим переліком документів, а прагнути проникнути у суть трагічних подій, зрозуміти їхні закульсні обставини і розкрити все це перед українським читачем.

Вже в першій частині статті Д. Табачника "Вирок месника чи підступне вбивство?" з подивом читаємо, що монографія Саула Фрідмана "Погромник. Вбивство Симона Петлюри", видана в Нью-Йорку 1976 р., "...грунтовністю своєї джерельної бази і великою кількістю цитованих документів ніби поставила останню крапку в багаторічній полеміці". І це говорить історик після "...вивчення літературних і документальних джерел", ознайомлення "з судовими матеріалами". Невже Табачник не знає, що монографія Фрідмана є нічим іншим, як зіставленням вже відомих недостовірних матеріалів. До них ми повернемося пізніше. Ні Фрідман, ні Табачник не ставили собі за мету з'ясувати, чому Микола Шаповал і Елія Добковський опублікували свої свідчення, а не виступили перед судом присяжних у 1927 р.

Особі Володіна і свідченням генерала Шаповала з армії УНР, і колишнього червоного підкомісара Добковського Табачник приділяє чимало уваги, бо відчуває, що замовчувати їх не можна. Однак він недостатньо ґрунтовно проаналізував ці свідчення. Зокрема, історик твердить, що "...він (Шаповал: — Б. М.) ... засвідчив, що йшлося про змову і що головними змовниками були Володій і вбивця Шварцбард..., щоправда, не пояснивши, звідки він знає такі докладні подробиці". А стосовно Добковського, свідчення якого були обґрунтовані, тому вельми небезпечні для Шварцбарда, то його "...докази, — твердить Табачник, — були цілком дискредитовані й зчищені знаменитим російським есером, послідовним борцем проти зрадництва в революційному русі Володимиром Бурцевим".

Безперечно, Дмитро Табачник сумлінно дослідив діяльність Миколи Шаповала в Парижі і знає багато справ, пов'язаних із вбивством Петлюри. Відомо йому також, що Шаповал далеко не все, що знав, розповів французьким слідчим органам й на суді. До того ж Шаповал підтримував такі стосунки з більшовицьким агентом Володіним, що потім боявся за своє життя, і тому Торесові легко вдалося спростувати його свідчення.

Не відомо, чому Добковський не погодився дати свідчення під час проведення слідства. Згодом він дав їх у письмовій формі суду, де їх оприлюднили 20 жовтня. Проте, оскільки Добковський не був

заприсяженим свідком, його докази не врахували, а не тому, як твердить Табачник, що його "знищив і дискредитував" Бурцев. При цьому дослідник жодного слова не сказав про зносини Добковського і Бурцева. А вже після закінчення суду присяжних Елія Добковський звернувся з відкритим листом до Володимира Бурцева, в якому зажадав навести докази цього "нищення і дискредитації". У відповідь Бурцев оприлюднив заяву про те, що ніяких доказів проти Добковського не має, а намагався лише скомпрометувати його перед слідчими органами і тим самим не допустити на судові засідання, чого так боявся адвокат Торес.

Дмитро Табачник здогадувався, що різні твердження Добковського пояснювалися тим, що він багато знав про закулісні інтриги більшовицьких злочинців, рішення Комінтерну від 9 січня 1926 р. про терористичні акції тощо, і тому зазначив у статті "Сім пострілів у Симона Петлюру": "...У Сталіна були довгі руки...". З такою заувагою кожний, хто хоч трохи знайомий з кривавим терором Сталіна і створеної під його орудою системи, буде згоден. Однак дивно, що кількома рядками вище Табачник рішуче заперечує евентуальність вбивства руками радянської поліцейської системи: "...Радянський Союз тоді ще перебував у дипломатичній ізоляції і надзвичайно дбав про свій міжнародний престиж, то навряд чи наважився б він на такий безглуздий і небезпечний крок. Крім того, у ті роки сталінський політичний авантюризм ще не поширювався більш-менш помітно на зовнішню політику..." Що це: наївність чи цілеве розчислення?

Не спромігся Табачник об'єктивно проаналізувати хід збирання свідчень про погроми, що його проводив в Україні в 1926 р. французький журналіст Бернар Лекаш. Як дослідник минулого, Дмитро Табачник, напевне, добре знав завдання, які ставилися перед органами ДПУ в 20-х роках. Чи може він твердити, що "документи" про погроми, які радянські органи виготовили для французького журналіста, мають моральну цінність, не говорячи про їх юридичну вагу?

Порушивши питання "чи був Петлюра погромником?", Табачник спробував зайняти позицію Пилата, заявивши, що "остаточної відповіді на нього не змогли вичерпно дати десятки вчених протягом останніх шістдесяті років... Тим більш не наважився щось категорично твердити і я. І тому обмежився лише зіставленням різних поглядів, різних, часто полярних, версій, ознайомив читача з ходом процесу". І у читача, який ознайомлений з ходом процесу, створюється враження, що стаття Табачника підготовлена несумлінно, необ'єктивно. Маючи кращі порівняно з іншими дослідниками можливості використати матеріали закритих раніше архівів Києва і Москви, він не зробив навіть спроби з'ясувати "темні" місця у справі про вбивство Петлюри, обмежившись цитуванням праці Винниченка "Відродження нації", хоч добре знав, що у пізніших творах останній прагнув відмежуватися від деяких своїх тверджень попередніх років.

Відтоді статті про Симона Петлюру стали дедалі частіше з'являтися на сторінках газет України. Зокрема, 17, 18 і 19 березня 1992 р. у "Вечірньому Києві" була вміщена стаття проф. Андрія Яковліва "Паризька трагедія". Це передрук із значним скороченням статті, опублікованої у "Збірнику пам'яті Симона Петлюри", виданому в Празі 1930 р. її автор — один з провідних правників української еміграції того часу, який був на суді присяжних в Парижі радником родини Петлюри, а після його закінчення узагальнив результати цього процесу. В статті подана фахова оцінка цієї події та того, що їй передувало і відбувалося одночасно з нею, зроблена сучасником.

Публікація такого цінного документа робить честь редакції газети, яка таким чином прагнула внести свій вклад у висвітлення недостатньо

досліджених сторінок української історії. У редакційному вступі зазначається: "Вже більше як півроку на сторінках "Вечірнього Києва" звучить тема українсько-єврейських відносин. Зокрема, порушено чи не найскладніше питання — єврейські погроми в Україні у роки громадянської війни і безпосередня причетність до них провідних діячів української державності і насамперед С. В. Петлюри. Велика кількість відгуків на ці публікації свідчить про необхідність глибшого розгляду історії, пов'язаної із вбивством Симона Петлюри Самуелем Шварцбардом... Головною особою, що так і залишилась за лаштунками цього злочину, виявляється був агент ДПУ Михайло Володій, що вдавав із себе безробітного "політемігранта"...". Ця стаття у київській газеті дає значно повніший образ Петлюри, ніж вдалося зробити Білодіду і Табачнику.

Порівняно недавно київські шанувальники історії порушили перед міською радою питання про перейменування вулиці Артема на вулицю Симона Петлюри. Однак їх пропозиція не знайшла підтримки з боку місцевої влади. А газета "Киевские ведомости" 20 листопада 1992 р. поспішила опублікувати статтю Валентина Цуркана. Як можна дати, вигукнув журналіст, славній вулиці Києва ім'я погромника, посилаючись при цьому на "Відродження нації" Винниченка і на свідчення російського священика з твору С. Фрідмана, того самого Фрідмана, якого цитував й Дмитро Табачник. Щоправда, Цуркан згадує й проф. Тараса Гунчака та його виправдання Петлюри, але тільки для того, аби підкреслити, що правий Винниченко, а не Гунчак. Тим часом Гунчак у своїй ґрунтовній праці довів цілковиту непричетність Симона Петлюри до погромів, а Фрідман не мав переконливих контраргументів. Цуркан не намірився об'єктивно про це поінформувати своїх читачів, вигіднішою для нього є неправда.

На провокаційну замітку Цуркана відповіли 8 грудня 1992 р. у "Вечірньому Києві" Микола Цівірко статтею "Петлюрофобія — далеко не сенсація" і Володимир Кравцевич в "Культурі і житті" статтею "Киевские ведомости": розтиражована неправда про Петлюру".

Микола Цівірко лише кількома рядками згадує Винниченка як недолугого політика, що свою політичну слабкість "підкріпив" яскравими літературними творами, зате вдало змальовує причини виникнення погромів і наголошує: "Ні, Симона Петлюру бив не Шварцбард, не Володій і навіть не НКВС. Його знищила та сама "нечиста сила", яка за допомогою "старця Распутіна" — екстрасенса, якщо перекласти це сучасною мовою, зуміла, як ракова пухлина, зсередини розкласти апарат могутньої імперії і на цьому, на жаль, не зупинилась. Її покликанням було і є створення нестабільності і хаосу, провокування руйнації і розвалу. "Нечиста сила", не допустила виникнення і зміцнення справжньої української держави. Така держава, окрилена національною ідеєю, права і демократична, не залишила б місця для розгулу транснаціональних мафіозних структур. Нечисть не тільки фізично знищила Симона Петлюру і багатьох його однодумців, вона доклала і далі докладає зусиль, аби всіляко очорнити, дискредитувати українську національну ідею, "органічно пов'язати" її з погромництвом як явищем. Звідси таке вперте, я б сказав, затяте відстоювання точки зору про те, що ім'я Симона Петлюри не підлягає очищенню від ідеологічної скверни".

Чи ознайомився Дмитро Табачник з рядками цієї статті?

На постаті Володимира Винниченка вдумливо зосереджує свою увагу Володимир Кравцевич, і в його статті постійно відчувається питання: як Винниченко, про якого ще недавно і згадувати не можна було, раптом став авторитетним джерелом для всіх марксистів і на нього посилається кожний жрець минулого більшовицької системи?

Кравцевич розповідає, що Винниченко написав свою книжку "Відродження нації" вже після того, коли зненавидів Петлюру, і переслав 20

її примірників разом з відповідним листом до Харкова і Москви, з якою насолодою там читали цей твір, в 1990 р. перевиданий Політвидавом України, і як Винниченко полетів до Москви з надією одержати керівну посаду в Харкові. Однак його сподівання не виправдалися. Зрештою, йому вдалося виїхати за кордон.

Кравцевич нагадує, що в 1919—1920 рр. в Україні діяла добровольча армія Денікіна, офіційною ідеологією якої був антисемітизм, і саме вона (а не Петлюра) була безпосередньо причетна до єврейських погромів, про що свідчать численні документи.

Велику статтю "Перед Судом історії" опублікував у вересні 1994 р. Микола Шудря в "Молоді України". Автор розглядає перебіг паризького процесу і роль у ньому Винниченка. Хоч зло було скоєне ще до того, як Винниченко дав свідчення на захист Шварцбарда (вони фігурували в листі свідків адвоката Тореса. — В. М.), але Шудря вважає, що автор "Відродження нації" визнав свою помилку лише через 15 років у новому творі "Перед новим етапом". Там він писав: "...Французький суд виправдав Шварцбарда і тим визнав, що Петлюра ніби дійсно був винний за погроми. Це глибока помилка і несправедливість. Ніколи С. Петлюра погромів не організовував і не міг організувати...". Занадто запізніле визнання Винниченком допущених ним помилок не знімає з нього моральної відповідальності.

Щоб дати повніше уявлення про дискусію з цієї тематики, згадаймо й нашу статтю "Симон Петлюра і погроми", опубліковану в "Культурі і житті" 25 грудня 1993 р. В редакційному вступі до неї вказувалося на необхідність об'єктивного дослідження української історії і підтримано ініціативу автора цих рядків про створення Комісії для дослідження погромів в Україні. Друга стаття В. Михальчука "Погроми в Україні і боротьба Симона Петлюри з ними" з'явилась в "Літературній Україні" 9 червня 1994 р. Ми нічого, очевидно, не додали нового до вже сказаного про різні документи і події, але підкреслювали важливість їх об'єктивного розгляду.

Не слід ігнорувати й той факт, що навесні 1991 р. в Києві було відкрито представництво Товариства української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі. Його керівники депутат Верховної Ради України Павло Мовчан і проф. д-р Дмитро Степовик вже організували ряд конференцій в Україні, влаштували два історично-політичні конкурси.

Повернемось тепер до перебігу процесу над вбивцею Шварцбардом і приглянемо до нього більш детально, щоб дати відповідь на основне питання: чи був він спонтанним месником, чи тільки виконавцем волі якихось сил і якщо так, то яких саме?

Слідство над вбивцею велося, як зазначалося вище, приблизно 9 місяців. Воно проходило мляво, за незначної активності слідчих. Шварцбард зізнався, що з Франції він прибув морським шляхом у вересні 1917 р. до Петрограда, де під впливом революційних подій вступив до російської армії. Це саме він повторив на суді присяжних, але таке твердження не влаштувало його захист, і Торес поспішив внести істотні зміни в його показання, говорячи, що у вересні ще не було революції, і Шварцбард міг вступити тільки до армії Тимчасового уряду. Така поправка була важлива, адже вбивця чітко сказав, що в Росії його захопила революція, і тому він вступив до армії. До якої? Безумовно, до більшовицької, оскільки дотримувався лівих поглядів і навіть на кораблі, як свідчать документи французького міністерства військових справ, намагався проводити відповідну пропагандистську роботу. Підтверджує факт його перебування в червоноармійських загонах на Україні в 1917—1920 рр. його ж стаття, опублікована в одному американському часописі, а також матеріал у часописі "Новая нива" (Рига), в якому Шварцбард зазначає, що "... слъози бідного єврея пропекли мою черво-

ноармійську шинелю". Але, коли на суді він заперечив свою приналежність до Червоної армії, йому повірили. Підтвердження належності Шварцбарда до більшовиків вже після революції було надзвичайно важливим моментом для слідства, але цей аспект справи навмисно замовчувався.

Українська громадськість Парижа й околиць розпочала організовану діяльність приблизно з 1923 р., але невдовзі поділилась на три частини: УНРівці об'єдналися в "Союз Українських Емігрантських Організацій" (СУЕО), ліві сили залишилися в "Українській Громаді" Миколи Шаповала (пізніше названі шаповалівцями), а ще лівіші — створили "Союз Українських Громадян у Франції" (СУГУФ). Останні були дуже активними і відразу почали видавати газету "Українські вісті", редактором якої став Ілько Борщак. Саме він потім, під час суду, їдко висміював на сторінках газети свідчення цивільної сторони. Невдовзі їх стали називати зміновіхівцями, а вони перейшли на службу до більшовиків. Вони мали слідувати за діяльністю Петлюри, який прибув до Парижа з Швейцарії у другій половині жовтня 1924 р., і передавати відомості про нього в Москву і Харків. На основі їх даних В. Я. Чубар виступив у Харкові та Москві з нападками на Петлюру, перебільшуючи небезпеку самостійницьких ідей УНР і Петлюри. Виступ Чубаря став начебто сигналом до якоїсь дії. За тиждень до вбивства в "Українських вістях" Борщак опублікував гостру статтю про "продажництво" Петлюри полякам, маючи на увазі його договір з Пілсудським (квітень 1920 р.). Разом зі статтею були вміщені великі фотографії Петлюри і Пілсудського.

За місяць до цього есери Микити Шаповала (брата Миколи) в Празі видали брошуру, де містилися ще гостріші нападки на Петлюру за той самий договір. Деяку кількість цих брошур Микита переслав Миколі в Париж.

На початку серпня 1925 р. в Парижі з'являється Михайло Володін. Він видає себе за правовірного соціаліста, потрапляє на з'їзд французьких соціалістів, де знайомиться з Миколою Шаповалом. Як товариша по партії, до того ж безробітного, Шаповал запрошує його до своєї квартири, там він жив два місяці. Потім зникає і знову з'являється в січні 1926 р. З допомогою "Елії Добковського, твердого есера і колишнього більшовицького підкомісара, Володін знайомиться в Парижі з Шварцбардом, який мешкав у контактній квартирі для т. зв. анархістів (маються на увазі різні ліві сили) на бульварі Менільмонтан. Відтоді Володін часто відвідував Шварцбарда.

Наприкінці 1925 р. Шварцбард просив Добковського узнати адресу Петлюри в Парижі, коли стало відомо, що саме останній відіграє основну роль у підготовці та виданні журналу "Тризуб". Допомогти Шварцбардові вирішили зміновіхівці, але спочатку їх зусилля виявилися марними. Тоді Володін, коли Шаповал міняє квартиру і оселяється в середині лютого 1926 р. в Латинському кварталі на вулиці Сомерар, недалеко від квартири головного отамана, починає у Шаповала просити адресу Петлюри. Але Шаповал, очевидно, її не знав, бо Володіну її не повідомив. Зате дав йому дві брошури, які одержав з Праги і яких ще нікому іншому не давав. Це він підтвердив письмово тільки ... після процесу. Зрештою, в травні за допомогою шпиків із СУГУФ чи з інших джерел Володін і Шварцбард уже знали, де звичайно обідає Петлюра. Напередодні вбивства вони обідали в тому самому ресторані і бачили там, як згодом зізнався Володін Добковському, Ольгу Петлюру та її доньку Лесю. За кілька днів до цього в іншому місці вони бачили, як Петлюра розмовляв з Андрієм Ливицьким і проф. Ковалем. Тоді вже, мабуть, кожен знав своє місце на трагічній сцені. Очікували лише слушної нагоди, щоб зустріти Петлюру самого.

Це сталося 25 травня 1926 р. За свідченням Миколи Шаповала, Володін зайшов до нього вранці, але довго не затримувався і близько 10-ї години пішов. Ставка робилася чомусь саме на цей день, і діячі з СУГУФ тоді, напевне, вже стояли на вулиці Тенар, де жив Петлюра, а коли помітили, що він вийшов з дому в обідню пору в напрямку ресторану, хтось з них повідомив Володіна і зателефонував до сусіда Шварцбарда, бо останній телефону не мав. Сусід покликав Шварцбарда до телефону, але розмова була дуже короткою. Вийшовши від сусіда, Шварцбард на мить заскочив до своєї домівки, потім, навіть не скинувши робочого одягу, в якому був у годинникарській майстерні, побіг до найближчої зупинки паризького метро. Близько 13-ї години він був вже біля вулиці Расін у Латинському кварталі. Там він зустрівся з Володіним, який дав йому останні інструкції, а Шварцбард передав Володіну листа до своєї дружини. Почувши через кілька хвилин серію пострілів, Володін відніс листа на пошту біля Готель де Віль. Поштовий штемпель для пневматичних листів міняє свої цифри кожні п'ять хвилин, і на листі Шварцбарда була позначка: 14.35 25x26. Вже після процесу Микола Шаповал заявив, що цього листа віднести до такої далекої пошти міг тільки Володін, бо жодної ближчої до вулиці Расін він не знав.

Наступного дня, 26 травня. Володін знову прийшов до Шаповала, де застав Стасіва і Карбовського. Стасів, коли почали говорити про Шварцбарда, знайшов на карті Парижа вулицю, де він жив. При згадці про Шварцбарда та про його адресу Володін, як зазначав в опублікованих зізнаннях Шаповал, "...чомусь-то в цю хвилину дивно зблід і на лиці з'явилися червоні плями". Коли Стасів і Карбовський пішли, Володін пояснив Шаповалу, що Шварцбард був його знайомим і часто в нього бував. На слідстві, однак, Володін заявив, що заходив до майстерні Шварцбарда для купівлі годинника і навіть не знає, як звали годинникаря. Володіну, очевидно, повірили, і він не був навіть свідком.

Під час слідства з'ясувалося, що на квартирі Шварцбарда поліція виявила примірники згаданої раніше брошури Микити Шаповала і "Українських вістей" з портретами Петлюри і Пілсудського. І хоч вже тоді Шаповал підозрював Володіна у співучасті у вбивстві, він продовжував з ним зустрічатися і фотографуватися, надрукував його статтю у своїй газеті, а другу надіслав до Праги для газети брата Микити. Але Микола Шаповал не розповів на слідстві про те, що позичив Володіну два примірники брошури, з яких один опинився у Шварцбарда і був доказом ділових зв'язків Володіна і Шварцбарда. У своїй пізнішій публікації Шаповал зазначив: "...Головним і фактичним організатором вбивства С. Петлюри 25 травня 1926 року є Володін Михайло, спеціально для цього прибувший до Франції в серпні 1925 року...". Щоб зробити таку заяву, без сумніву, Шаповал мав достатні підстави.

На допитах 23 березня 1927 р., на які було запрошено Шаповала, Добковського і Володіна та приведено Шварцбарда, Володін під присягою заявив, що останнього не знає, хоч потім визнав, що заходив до нього, коли вибирав годинника. Про спільний обід не було, очевидно, й мови. Нічого конкретного не сказав також Добковський, але потім написав на ім'я прокурора заяву, в якій твердив, що Володін є агентом ДПУ, розпоряджався великими сумами грошей, і доводив, що останній був причетний до вбивства Петлюри. Заява Добковського була зачитана на засіданнях суду присяжних 20 жовтня і пізніше, в 1928 р., видана окремою брошурою. Але оскільки Добковський не був заприсяженим свідком, його свідчення не мали юридичної сили.

Справа ускладнювалася через те, що Шаповал не розказав всього, що знав про Володіна, а коли потім на судовому процесі почав ще більше плутати події, Торесові легко вдалося Шаповала "пришпилити", звинувачуючи в дачі неправдивих показань. Бо якже український патріот, глузував Торес, міг фотографуватися з більшовиком Володіним і друкувати його статтю у своєму органі, а другу надіслати братові для друкування в Празі. Якби тоді Микола Шаповал наважився навести всі свої докази, проф. Ковалю показали б не тільки Шварцбарда, якого він пізнав серед тих, що слідували за Петлюрою, а й Володіна, якого професор також легко пізнав би. І тоді судовий процес розвивався б іншим чином.

На доказ того, що це було б так, звернемося до документів, виявлених у таємних фондах архівів українським істориком Ю. Шаповалом і опублікованих у лондонському щомісячнику "Визвольний шлях" (1993, № 1). Мається на увазі доручення МЗС СРСР генсеку ЦК компартії України Лазару Кагановичу (січень 1927 р.) про те, якими мають бути директиви щодо ведення процесу в Парижі.

У вступі зазначається, що процесові треба надати відповідне спрямування, для чого використати відповідних свідків і документи. Далі названо інші заходи, серед яких, зокрема:

"...Уповноважені НКЗС та ДПУ повинні вжити всіх заходів для поставання українського представника в Парижі усіма необхідними матеріалами й документами, а також зізнаннями свідків".

"Не заперечувати проти виклику захистом як свідка Винниченка, котрий неодноразово в своїх друкованих творах характеризував петлюрівський рух як авантюристичний... Він цілком покладає провину за організацію єврейських погромів на Петлюру... Немає підстав боятися, що виступ Винниченка може перетворитись на демонстрацію проти УСРР..., оскільки останнім часом Винниченко... шукає шляхів зближення з українською радянською владою".

"Рішуче заперечувати проти пропозиції захисту викликати як свідка Мілюкова, запропонувавши українському представникові в Парижі здійснити всі відповідні заходи"...

"Запропонувати українській радянській пресі не роздмухувати значення процесу і вміщувати тільки повідомлення і матеріали про процес, що надходять від ТАРС або від Уповноваженого НКЗС, але в ніякому разі не від власних кореспондентів".

Цей документ свідчить про вкрай обережне ставлення Москви до паризького суду та вжиття нею рішучих заходів, щоб він прийняв бажане рішення. З такою ж запопадливістю організовувалися комітети захисту Шварцбарда, поїздка Лекаша в Україну для "збирання свідчень" та виступи Тореса.

Чи треба дивуватися, що письмові свідчення А. Хомського і колективні підписи 1325 жителів Проскурова, про які згадує Д. Табачник, були взяті до уваги судом присяжних, а свідчення Добковського відкинуті. Москва була зацікавлена в тому, щоб справа закінчилася так, як вона розраховувала. І вона цього добилася.

Звернемо увагу читача лише на кілька рядків з акту обвинувачення вбивці і відразу побачимо, що він був складений таким чином, щоб полегшити завдання захисту. Тому, відповівши на запитання, які сили організували вбивство Петлюри і хто спрямував руку вбивці, поставимо ще одне запитання і спробуємо на нього відповісти: яким чином процес міг перетворитися на пародію?

У вищезгаданому акті говориться про появу Центральної Ради в Києві, її Генеральний секретаріат, участь Петлюри в роботі уряду України, а потім — як голови Директорії, який "...відіграв значну ролю в короткій історії цієї молодой республіки. В загальній opinio свiйх земляків

він був апостолом волі та незалежності, втіленням батьківщини-України... Після довгої та кривавої боротьби мусів він залишити Україну, що підпала під советський режим".

Про саме вбивство в акті обвинувачення зазначається "Шварцбард запевняє, що він доконав злочинства з власної ініціативи, що ніхто його не намовляв, ніхто не допомагав, що він не мав жодного спільника... Хоч цю гіпотезу і доводиться прийняти з огляду на відсутність рішучих вислідів із слідства в цьому напрямку, проте деякі обставини здаються неясними і викликають сумніви". Після такого висновку слідчих органів напрошується запитання: чому слідство разом з прокурором задовольнилося тільки висловленням сумніву і нічого не зробило для розвіювання цих сумнівів? Невже були директиви вищих органів, щоб не вникати в суть небажаних деталей?

Відносно помсти за погроми, про яку твердив Шварцбард, акт обвинувачення констатує: "Не дивлячись на зовнішній вигляд логічності [такого твердження], ця система оборони надзвичайно хитка. Річ у тому, що вона заснована на твердженнях, не тільки позбавлених жодних доказів, але які наявно протирічать дійсності. Настанова і поведінка бувшого Президента Тимчасового Уряду України були зовсім не ті, якими їх змальовує Шварцбард. Далекий від того, щоб бути антисемітом, він, навіпаки, завжди був євресфіль...

Ніколи не було встановлено, що Петлюра організував або навіть приймав з байдужістю колективні вбивства, порушення законів людської совісті та цивілізації. Жодного точного факту, жодного рішучого посвідчення не було подано для підтримки цього закиду, який заснований всього тільки на дуже спірних домислах.

Що погроми скривавили Україну під Тимчасовим Урядом, на чолі якого був Петлюра, це, на жаль, правда і ніхто її не оспорує... Причину їх здебільшого треба шукати в страшній анархії, яка панувала в різних частинах бувшої Російської імперії і особливо на Україні.

З упадком Керенського і початком комуністичного режиму загальна демобілізація російської армії кинула на територію України величезну масу війська, яке стояло поблизу. Ці люди не були українцями, бо стари військова російська адміністрація мала за правило мобілізувати українців далеко від їхньої батьківщини... Вони були першими авторами погромів... Крім того, були озброєні банди, організовані під проводом авантюристів, які грабували населення і робили такі самі насильства. Нарешті, згідно з деякими відомостями, армія Денікіна та Червона армія не відступали також від того злочину...

Вживаючи сильного виразу єврейського письменника В. Жаботинського, причина погромів лежить в антисемітизмі подій.

З другого боку, самий принцип відповідальності, зрештою, в цім випадку цілком теоретичної, яка падала на Петлюру, треба рішучо відкинути на вид тої надзвичайної енергії, яку він розвинув проти погромів, тих широких, благородних і глибоко гуманітарних концепцій, які він ретельно поширював серед свого війська, тих мудрих заходів, які він умів робити в найтяжчих обставинах, того безперервного напруження зусиль, які він робив для досягнення цієї мети".

Акт обвинувачення нагадує, зокрема, що український уряд звернувся до єврейських кіл Європи з проханням надіслати Комісію для вивчення погромів в Україні, але ця ініціатива була відхилена.

З наведених витягів з акту обвинувачення стає очевидним, що слідство почало робити певні кроки для з'ясування закулісної сторони вбивства, але далі процес пішов зовсім іншим шляхом. Звістка про вбивство Петлюри швидко стала відомою в різних куточках планети і по-різному була сприйнята різними верствами суспільства. Українці, зокрема, ті, хто виступав за незалежну Україну, не хотіли вірити в це. На-

впаки, тріумфували члени СУГУФ, але не довго. Французька поліція почала їх висилати за кордон.

Смерть Петлюри порадувала також ліві елементи євреїв, адже знищено їх "головного погромника". Має рацію Дмитро Табачник, коли пише, що в десятках країн організувалися громадські комітети захисту Шварцбарда. Але свої думки він не наслідують висловити до кінця і сказати, що ці комітети були єврейськими або ініційовані євреями. Вони зібрали неймовірні кошти для захисту вбивці та мобілізували світову пресу (що було найважливіше) для висвітлення ходу судового процесу.

Широка мережа комітетів захисту Шварцбарда та їх вплив на формування громадської думки великою мірою позначилися на ході суду присяжних. Замість детального з'ясування обставин вчинення злочину він став розслідувати погроми в Україні, а потім — діяльність Петлюри, який був скалкою в оці червоної Москви.

Другим фактором були неправдиві свідчення на зразок тих, що опубліковані у книзі Фрідмана, на яку посилаються Табачник і "Киевские ведомости". Цей російський священик твердить, що бачив Петлюру в Берліні у липні 1924 р., і той казав йому, що треба знищити всіх євреїв у Росії і тоді буде мир. Свою заяву священик зробив під присягою. Тим часом Петлюра в 1924 р. в Берліні не був!

Третім фактором, що спричинив неправильний вирок паризького суду, була діяльність адвоката Шварцбарда. Торес проявив себе на ньому неперевершеним трибуном, тонким знавцем психології людей, який вмів використовувати найменшу похибку опонентів та свідків. Виправданню вбивці він підпорядкував своїх свідків, громадську думку, роботу комітетів захисту Шварцбарда.

Четвертою причиною була слабкість свідків цивільної сторони, більшість яких не знали французької мови, а переклад їх виступів часто був неякісним, інколи навіть спотворював їх зміст. До того ж Торес часто перебивав цих свідків, ставлячи їм додаткові запитання, щоб інтерпретувати свідчення на свою користь або перекрутити їх.

П'ятою причиною був сам принцип суду присяжних. До нього увійшли 12 осіб — рядових громадян Франції, які мали уважно слідкувати за перебігом процесу, а потім, керуючись власним розумом і сумлінням, відповісти на ряд питань на окремому засіданні присяжних суддів. Від того, якою була більшість відповідей, залежала міра покарання чи виправдання підсудного. Із звичайного процесу над кримінальним злочинцем, який вбив людину, він невдовзі перетворився на політичний, яким спритно маніпулював Торес. На ньому переважно говорили про злочини, що їх вчинили українці по відношенню до євреїв, сотні тисяч жертв, ріки єврейської крові на Україні. 12 присяжних не мали уявлення про визвольну боротьбу українського народу, про заборону єврейської культури в Російській імперії, виселення євреїв з Росії, чорносотенщину тощо. Проте щодня вони чули про погроми в Україні, і вже сама назва країни у них асоціювалася з поняттями "українці" і "погроми". На їх думку, українці здатні тільки чинити злочини, а тим більше — їхній головний отаман.

Шоста причина — тогочасне становище Франції. Її уряд, даючи згоду на прибуття Петлюри до Парижа, не сподівався, що потрапить у халепу. Це був час, коли Москва повела рішучий наступ на своїх ворогів, що перебували в еміграції. Свідомо чи несвідомо помиляється Табачник, коли пише: "...Петлюра не був небезпечнішим противником, аніж, скажімо, Денікін чи Врангель..." і додає, що Сталін не наважився б на такий безглуздий і небезпечний крок, як вбивство. Наївне твердження: суть справи, власне, полягала в тому, що, навпаки, в Москві вважали Петлюру значно небезпечнішим, ніж Денікін чи Врангель, і мріяли

знищити його. Своєї мети Москва досягла. Франція ж була раніше і залишалася союзником Росії. Можна не сумніватися, що відповідні кола Парижа уважно спостерігали за ходом процесу 1927 р.

Не вплинув на заздалегідь планований напрям процесу й виступ на ньому генерального адвоката прокурора Рено. Він доводив, що Петлюра ніколи не був ворогом єврейського народу. Обраний головою Директорії, він приділяв велику увагу автономним правам національних меншин. Звертаючись безпосередньо, до Шварцбарда, Рено додав, що вбивця припустився страшної помилки: "Які докази він дав, щоби звалити на Петлюру всю відповідальність за злочини, що проходили під час українського уряду?... Жодної аргументації, жодного прямого доказу тут не дали... У підсумках я вам мушу сказати, що ніколи Петлюра не був ворогом євреїв, ні погромником, ніколи не був антисемітом, навпаки, він був євресфіль".

Сподіваємося, що читачі переконалися, що:

1. Погроми в Україні в 1917—1920 рр. чинили не тільки українці. До них були причетні й війська Денікіна, і Червона армія, й банди анархістів, які були зацікавлені у розбраті між етнічними групами, що жили в Україні.

2. Україна ніколи не встановлювала на своїй землі "рису осілості" і не створювала антисемітських "чорних сотень".

3. Симон Петлюра був євресфілом, а не антисемітом. Він боровся з погромами всіма засобами, але ці засоби були обмеженими, коли враховувати тогочасне становище в Україні.

4. Шварцбард був не месником за єврейські погроми, а разом з Володініним виконавчим зняряддям у руках радянського політичного апарату.

5. Московська влада вжила всіх заходів, щоб перетворити процес у Парижі 1927 р. на процес засудження погромів і перекласти на Петлюру всю відповідальність за погроми.

Підводячи підсумки розповіді про цей трагічний паризький процес, зазначимо, що значна частина єврейської діаспори виступила на захист Шварцбарда всупереч логіці і здоровому глузду, вважаючи вбивцю месником за всі наруги. Численні збори, мітинги та конференції, на яких приймали відповідні резолюції, збирали підписи, відбулися в різних європейських країнах, а Париж став центром єврейської громадської думки і розпалених пристрастей.

Щоб справити більший тиск на суд, використовувалися перебільшені, необ'єктивні, фальшиві свідчення. Ряд свідків, що виступали на боці захисту, спочатку прагнули дати правдиві показання, але під впливом громадської думки кардинально змінили їх на засіданнях суду. Нечесність Бернара Лекаша не мала меж і призводила до ще більшого розпалювання емоцій і пристрастей. Навіть розумний і поміркований Жаботинський і Маршал, який очолював Панамериканський єврейський комітет, не змогли витримати тиск єврейської вулиці і перейшли з позицій розуму на фронт стихії.

На цьому процесі докладалося чимало зусиль для того, щоб утвердити в свідомості людей певний стереотип українця-погромника, що завдав багато лиха не тільки українцям, але й євреям.

Сьогодні, коли Україна увійшла до світового співтовариства незалежних і суверенних держав, на розвиток українсько-єврейських взаємин треба подивитися безпристрасно і спокійно. Верх повинні взяти помірковані елементи, які відповідально ставляться до цього питання.

В Україні нині питома вага євреїв становить 2 % від загальної кількості населення. Вони разом з представниками інших націй беруть активну участь у всіх сферах державного життя. В країні відсутні будь-які прояви антисемітизму, оскільки євреї є рівноправними її громадя-

нами. За 70 років, що минули після паризького процесу, відбулося чимало трагічних як для українців, так і для євреїв подій. Це і голодомор 1932—1933 рр., що відібрав життя близько 8 млн. населення України, потім — сотні розстріляних і закатованих у застінках НКВС письменників, митців та інших представників інтелігенції. Під час другої світової війни загинуло 6 млн. євреїв.

Тому, враховуючи досвід цих семи десятиліть, українці і євреї повинні тверезо, відважно і розумно переглянути результати паризького процесу і, відкинувши зайві емоції, назвати справжніх ініціаторів вбивства Петлюри і, не шукаючи виправдання їм, подати один одному руку дружби і взаєморозуміння.

